

Eligiusz Dworaczyński, Waldemar Niewalda

Wpływ badań archeologicznych i architektonicznych na konserwację zamku w Wiśniczu

Ochrona Zabytków 34/1-2 (132-133), 19-28

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

A TECHNICAL AND BIOLOGICAL METHOD OF THE PROTECTION AND EXHIBITION OF WALLS OF PERMANENT RUINS

A proper protection, preservation and display of the complexes of permanent ruins, which, as a rule, are incomplete, destructed and often in the state of decay, is not an easy task. Although there is no question of adapting them for utility purposes, still the problem of a proper display of permanent ruins and their elements, which differ in their condition and thus it is often difficult to interpret them, gains in importance in terms of didactic, scientific and aesthetic values.

At present one can distinguish the following three main trends in the works carried out on the ruins:

- 1) Full or partial reconstruction of the missing sections or parts of fortifications
- 2) Petrification, conservation of the remains preserved without the introduction of reconstructed elements
- 3) Conservation of defensive complexes with the partial making-up of the substance in fragments connected with a technical structure of the building (parts of the facing, missing parts in the walls, roofing of the turrets, etc.).

It seems that a higher effectiveness of conservation treatment as well as its lower cost and speeding-up may be achieved by the examination and introduction of rather unusual, not well-known and rarely employed biological and chemical methods. The biological method would consist in selecting proper plants that would grow in upper parts of petrified ruins that are most exposed to destruction and in this way give them a specific charm.

Basing on preliminary findings it is possible to identify the main features of the plants to be used for the conservation of permanent ruins. In the first place, the following characteristics should be mentioned:

- ability to overgrow self-sown plants (trees, bushes),
- small overground height (10—30 cm),
- ability to grow without cultivation (i.e. weeding, watering, mowing, fertilizing),
- ability to form a compact and strong underground structure (rhizomes, roots) without, however, destructive tendencies (showing and growing through walls, etc.),
- resistance to frost,
- resistance to drought,
- resistance to insolation,
- ability to grow on small patches of soil (e.g. on the area of 1 square m. and 10—20 cm wide),
- resistance to wind (adhesiveness),
- a relatively long period of the annual vegetation in green (from early spring to late autumn),
- long duration (best of all if unlimited or at least for a few years),
- aesthetic values (colour, form, flower),
- a relatively insignificant threat to adjacent squares or cultivations with weed-growing or a disturbance in the compositional balance or economic effects,
- easy to grow at different heights,
- low costs of planting and cultivating.

The author discusses details of introducing such a method on selected complexes of fortifications in the towns of south-western Poland and brings to the fore the undertaking of works on a technical and biological method of the preservation of permanent ruins in the Wrocław group of the Enterprise for the Conservation of Art.

ELIGIUSZ DWORACZYŃSKI, WALDEMAR NIEWALDA

WPŁYW BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH I ARCHITEKTONICZNYCH NA KONSERWACJĘ ZAMKU W WIŚNICZU

Zamek w Nowym Wiśniczu zaliczany jest do najwspanialszych zabytków architektury na terenie Małopolski. Znajduje się on w odległości około 6 km na południe od Bochni, na cyplu rozległego wzniesienia o wysokości 304 m n.p.m. Zachowana barokowa forma zamku pozwala na zaliczenie go do obiektów typu „palazzo in fortezza”¹. W skład zabudowań zamkowych wchodzi korpus o charakterze pałacowym oraz otaczający go bastionowy system obronny założony na planie regularnego pięcioboku z przysadzistymi bastionami na narożach. Pomiędzy korpusem zamku a fortyfikacjami znajduje się tzw. dziedziniec zewnętrzny. Zamek właściwy zajmuje centralną część założenia i wyniesiony jest około 4 m ponad poziom dziedzińca. Do czterech narożników korpusu dobudowane są baszty, od strony południowo-wschodniej przytyka do niego budowla zwana Kmitówką, a od strony północno-wschodniej — kaplica.

Uzupełnienie bryły stanowią trzy ryzality: jeden przylega do ściany frontowej (północno-zachodniej), a dwa do ściany przeciwległej. Jednotraktowe skrzydła zamku ograniczają regularny, czworoboczny dziedziniec wewnętrzny. W skład fortyfikacji wchodzi pięć bastionów, połączonych kurtynami. Bastiony północny, południowo-zachodni i zachodni są zabudowane, wschodni ma taras i kamienne przedpiersie, a południowo-wschodni — nasyp ziemny z nadszańcem. Kurtyny północno-wschodnia, południowo-wschodnia i południowa mają nasypy ziemne, a kurtyna południowo-zachodnia jest zabudowana. Kurtynę północno-zachodnią stanowi pojedynczy mur z przedpiersiem². Zarówno sam zamek, jak i fortyfikacje mają bogaty wystrój zewnętrzny w postaci misternie wykonanych detali architektonicznych³.

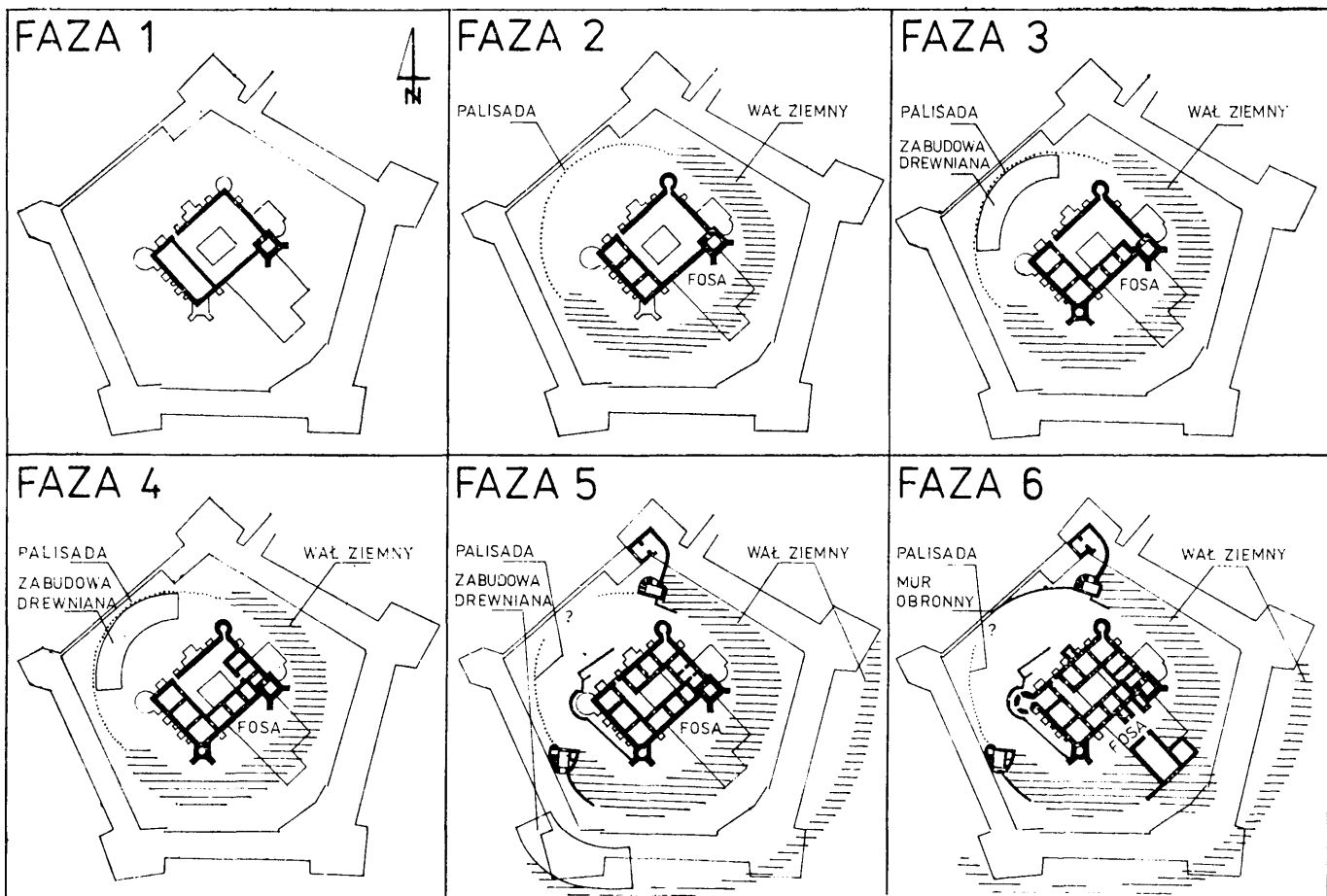
Pierwszym historycznie stwierdzonym właścicielem Wiśnicza był Jan Kmita, żyjący w pierwszej połowie XIV w.

¹ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1, PWN, Warszawa 1980, s. 143.

² A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, MON, Warszawa 1962, s. 105—126.

³ A. Majewski, *Zamek w Wiśniczu*, „Teki Konserwatorskie”,

z. 3, 1956; W. Niewalda, *Wiśnicz Nowy — Zamek, pow. Bochnia. Dokumentacja badań architektonicznych korpusu głównego*. Maszynopis w Archiwum PKZ, Kraków 1974; T. Małkowska-Holcerowa, B. Kleszczyńska, *Wczesnobarokowa rezydencja Lubomirskich w Wiśniczu. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN*, t. XVIII/1, 1975, s. 332—334.

1. Wiśnicz Nowy, rekonstrukcja gotyckich i renesansowych faz rozwoju korpusu zamku i fortyfikacji; oprac. E. Dworaczyński

1. Wiśnicz Nowy, reconstruction of Gothic and Renaissance stages of the development of the castle's main part and of fortifications

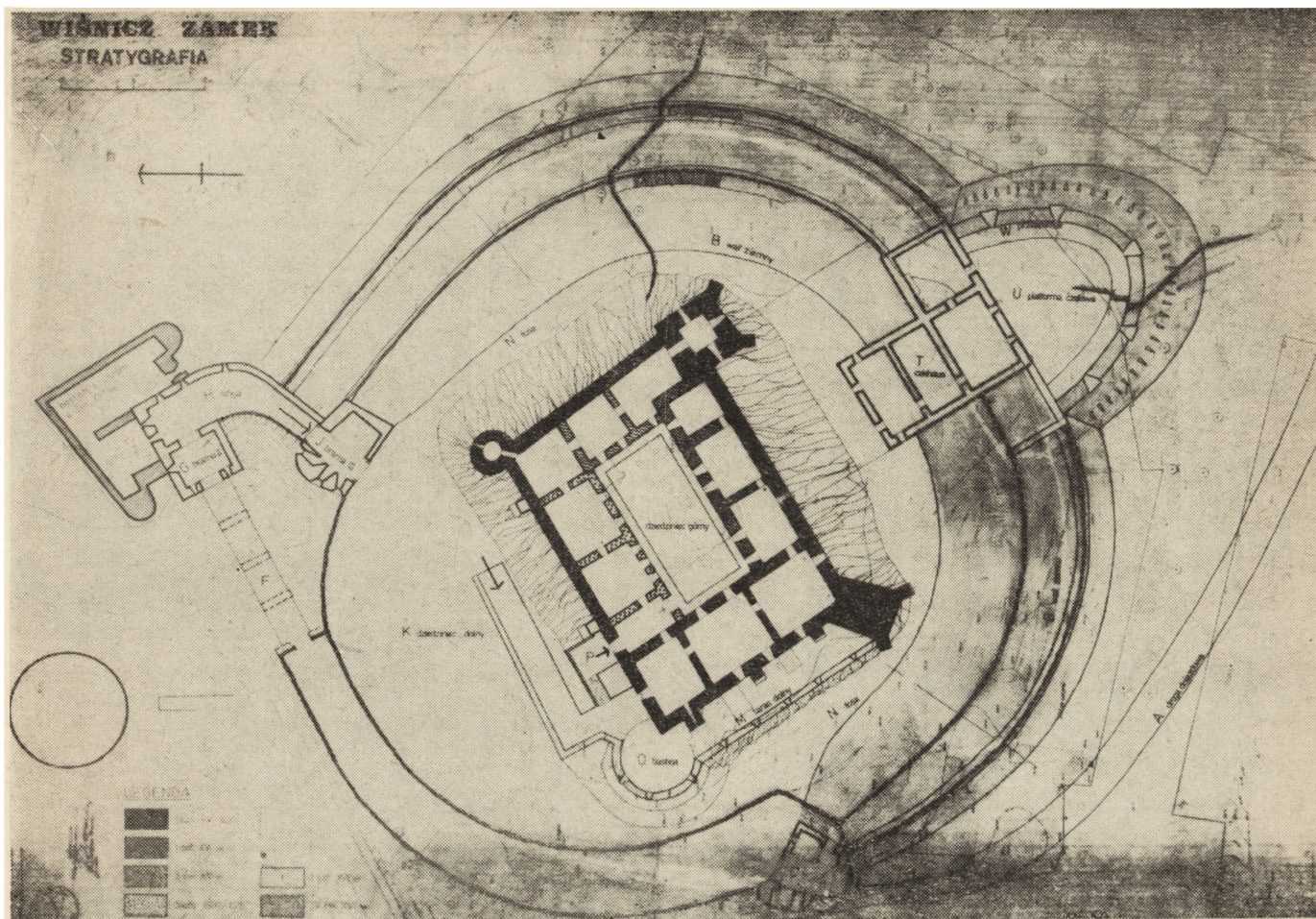
W 1364 r. pozostawił on dobra wiśnickie wraz z gródkiem swemu synowi Jaškowi. Kolejnymi właścicielami dóbr byli przedstawiciele rodu Kmitów. Po bezpotomnej śmierci Piotra (IV) Kmita w roku 1553 ogromna fortuna po długotrwałych sporach przeszła w ręce rodu Barzich. W 1593 r. dobra wiśnickie zakupił Sebastian Lubomirski i kolejnymi właścicielami zamku byli jego potomkowie. Od 1720 r. do połowy XIX w. zamek był w posiadaniu rodu Potockich, a następnie do roku 1901 — Zamoyskich. Wtedy to wykupił go Związek Rodowy Lubomirskich⁴. Obecnie zamek jako dobro kultury narodowej jest pod opieką państwa.

Przeznaczony do restauracji obiekt wymagał wnikliwych badań i studiów. Autorem programu badań kompleksowych był prof. dr hab. Janusz Bogdanowski, a wykonawcą specjalistyczne pracownie badawcze PP Pracownie Konserwacji Zabytków — Oddział w Krakowie, które rozpoczęły swoją działalność na zamku w 1970 r. Problematyka badawcza skupiała się wokół trzech podstawowych tematów: właściwego korpusu zamku wraz z Kmitówką, fortyfikacji bastionowych z XVII w. oraz fortyfikacji gotycko-renesansowych odkrytych na terenie

dziedzińca zewnętrznego. Pod tym kątem realizowany był proces badawczy, który postępował etapami: w etapie I, przypadającym na lata 1970—1972, wykonano badania archeologiczne i architektoniczne fortyfikacji z XVII w. i ich najbliższego przedpola, w etapie II, w latach 1973—1974, skoncentrowano uwagę wokół problemów badawczych korpusu zamku, Kmitówki i obu dziedzińców, a w etapie III, w latach 1975—1976, przeprowadzono szczegółowe badania fortyfikacji gotycko-renesansowych na terenie dziedzińca zewnętrznego i w kamatach. Etap IV, trwający od 1977 r. do chwili obecnej, to głównie czynności kameralne, których celem jest szczegółowe opracowanie ruchomego materiału zabytkowego i dokumentacji archeologicznej. Podstawowym zadaniem badań było rozwarstwienie architektoniczne zabudowań zamkowych oraz ustalenie wcześniejszych poziomów użytkowych w ich otoczeniu. W miarę dokonywania kolejnych odkryć zakres badań archeologicznych poszerzał się.

Nie sposób w krótkim artykule omówić dokładnie wszystkie problemy badawcze tak wielkiego i złożonego obiektu. Dlatego przedmiotem rozważań będą jedynie wybrane zagadnienia dotyczące odkrytych w trakcie prac wykopaliskowych fortyfikacji, których unikatowy charakter jest bezsporny. Mieszczą się one w przedziale chronologicznym od schyłku XIV do końca XVI w. Dzięki niezwykle szczęśliwemu zbiegowi okoliczności przetrwały one w 75% swego pierwotnego stanu. Sytuacja taka, jakkolwiek wyjątkowo ciekawa i cenna pod

⁴ T. Małkowska-Holcerowa, *Notatka dotycząca historii budowlanej i stosunków własnościowych zamku w Wiśniczu*. Maszynopis w Archiwum PKZ, Kraków 1970; taż sama, *Główne etapy historii zamku w Wiśniczu Nowym. Sprawozdania...*, s. 331—332.

2. Wiśnicz Nowy, jedna z koncepcji rozwoju korpusu zamku i fortyfikacji od roku 1400 do końca XVI w.; oprac. W. Niewalda (fot. J. Doraczek)
 2. Wiśnicz Nowy, one of the concepts of developing the main part of the castle and fortifications from 1400 till the end of the 16th century

względem poznawczym, zrodziła wiele problemów konserwatorskich, z których główny dotyczył możliwości ekspozycji najciekawszych elementów. Ponieważ podstawowym celem prac restauracyjnych prowadzonych na zamku miało być przywrócenie czystej barokowej formy, odsłonięcie elementów lub obiektów architektury wcześniejszej zaburzyłoby jego monolityczny obraz. Pojawił się więc dylemat często występujący przy restaurowanych obiektach. Z jednej strony należało uniknąć stworzenia preparatu architektonicznego złożonego z elementów pochodzących z różnych epok, które nigdy nie były eksponowane jednocześnie, z drugiej natomiast wielka wartość odkrytych relikwii architektury zobowiązywała do ich „wydobycia”. Po dokładnych rozważaniach wybrano wyjście kompromisowe, którego jedna z koncepcji jest przedmiotem niniejszego artykułu. Dotyczy ona ekspozycji fragmentów fortyfikacji gotycko-renesansowych odkrytych po zachodniej stronie zamku. Nie można jednak oderwać ich od całości założenia, tym bardziej że głównym obiektem architektonicznym był zawsze zamek, a umocnienia służyły jego obronie. Dlatego niezbędna jest krótka charakterystyka poszczególnych faz rozwoju korpusu zamku, którego każda kolejna przebudowa pociągała za sobą przeróbki systemu obronnego na przedpolu.

Na podstawie wykonanej analizy struktur murowych pod względem stratygraficznym, detali architektonicznych oraz przekazów źródłowych wyodrębniono dziewięć pod-

stawowych koncepcji stylowo-przestrzennych, z których sześć występuje w podanych wyżej ramach chronologicznych. Rekonstrukcja faz rozwojowych nie stanowi jednak problemu całkowicie zamkniętego, gdyż ilość danych nie zawsze była wystarczająca⁵.

F a z a 1 — od schyłku XIV w. do około 1400 r.

Najstarszym budynkiem była kwadratowa w planie wieża znajdująca się obecnie we wschodnim narożniku zamku, a posadowiona na najwyższym położonym wzniesieniu. Ściany wieży zaopatrzone były prawdopodobnie w strzelnice szczelinowe, a koronę wieńczył krenelaż. Drugą z kolei jednostką przestrzenną był mur obronny, wzniesiony na planie czworoboku, zwieńczony również krenelażem. Linia przebiegu muru odpowiadała ściśle obrysowi zewnętrzному skrzydeł obecnego zamku. Wkrótce powstał mur przedzielający majdan na dwie nierówne części.

F a z a 2 — początek XV w.

W tym czasie powstał najstarszy obiekt mieszkalny o charakterze palatium, który oparty był na murach mniejszej części majdanu, znajdującej się w zachodniej partii założenia.

⁵ W. Niewalda, *Wiśnicz Nowy — Zamek...*, s. 66—90; te same, *Fazy rozwojowe zamku w Wiśniczu w świetle badań architektonicznych. Sprawozdania...*, s. 342—345.

3. Wiśnicz Nowy, zachodnia budowla bramna: A — widok z góry (fot. J. Brzozowski); B — wnętrze, komora strzelnicza w północno-zachodnim narożniku sieni (fot. J. Krzyszkowski)

3. Wiśnicz Nowy, western gate building: A — top view, B — interiors, shooting cell in the north-western corner of the vestibule

zenia. Koronę murów budynku wieńczył krenelaż, zachowany fragmentarycznie w zachodniej ścianie zamku. W północnym narożniku majdanu wybudowana została okrągła baszta. Miała ona nadwieszoną górną część, wspartą na kroksztynach i łukach pseudomahikuł.

F a z a 3 — około połowy XV w.

Następnym obiektem mieszkalnym był pałac południowo-wschodni, zawarty pomiędzy zachodnią ścianą baszty kwadratowej a murem pałacu zachodniego. Poziomy użytkowe obu pałaców przebiegały na różnej wysokości. W tym czasie prawdopodobnie wybudowano również cylindryczną basztę południową, opartą na czworobocznym, oszkarpowanym cokole. Górną partię baszty, podobnie jak u wcześniejszej, wspierały kroksztyny i łuki pseudomahikuł.

F a z a 4 — trzecia ćwierć XV w.

W kolejnym etapie rozbudowy powstał niewielki pałac w południowo-wschodniej części majdanu. Od zewnętrznej strony miał on ustawiony na osi wykusz, którego ślady odkryto na wschodniej ścianie zamku. Zachowane fragmenty wystroju architektonicznego z tego okresu nawiązują do form charakterystycznych dla warsztatów kamieniarskich czasów Jana Długosza.

F a z a 5 — około 1500 r.

Okres ten cechują poczynania mające na celu ujednoczenie bryły zamku pod względem komunikacyjnym. Nastąpiło to po wybudowaniu skrzydła północnego. W jego układzie przestrzennym wydzielona została sień wjazdowa, a wszystkie pałace spięto drewnianym gankiem, obiegającym dziedziniec wewnętrzny. Ganek komunikacyjny

umożliwił pokonanie różnicy poziomów poszczególnych budynków za pomocą schodków i scalił zespół zamkowy w jeden organizm.

F a z a 6 — od 1515 do 1553 r.

Przeprowadzone w tym czasie prace budowlane przekształciły w efekcie zamek gotycki we wspaniałą rezydencję renesansową. Podniesione zostały wówczas wszystkie mury, a zamek pokryto stromym, wielospadowym dachem. Ściany zewnętrzne miały w górnej partii charakterystyczne otwory strzelnicze, układające się w dwóch poziomach na elewacji frontowej. Dużych zmian dokonano również w wystroju architektonicznym i polichromii. W zachodnim narożniku zamku powstało w tym czasie zespolone z nim, przysadziste dzieło obronne w formie stożka ściętego, pełniące funkcję bastei, z tarasem artyleryjskim wyniesionym około 5 m ponad poziom otoczenia, a łączącym się z tarasem u podnóża zachodniej ściany. Tarasy miały kamienne przedpiersia. W odległości kilkunastu metrów od ściany południowo-wschodniej wzniesiono prostokątną budowlę o znaczeniu gospodarczo-wojskowym, która połączona była z zamkiem za pomocą ganku. Stanowiła ona trzon późniejszej Kmitówki. Około połowy XVI w. dobudowano do zamku wspomniane wyżej ryzality. Obiektem wieńczącym działalność budowlaną w tej fazie była tzw. baszta Bony, znajdująca się w zachodnim narożniku zamku, a posadowiona na bastei artyleryjskiej. Ze względu na swą okazałą formę baszta pełniła funkcję dominanty w nowożytnej koncepcji zamku.

F a z a 7 — pierwsza ćwierć XVII w. do 1640 r.

W okresie tym zamek został znacznie przebudowany i uzyskał w efekcie rysy rezydencji barokowej. Ujedno-

A B

4. Wiśnicz Nowy, północna budowla bramna: A — portal zewnętrzny oraz fragment muru osłaniającego szyję wjazdową i wzmocniającego wal ziemny; B — zamurowana strzelnica kluczowa i fragment muru obronnego (fot. J. Gajdziński)

4. Wiśnicz Nowy, northern gate building: A — outside portal and part of the wall protecting the entrance and strengthening the ramparts; B — the bricked-up main shooting gallery and part of the defence wall

licono poziomy użytkowe wszystkich skrzydeł, wybudowano klatkę schodową oraz loggię. Zmieniono również niemal całkowicie wystrój zewnętrzny i wewnętrzny, wprowadzając nową kamieniarkę, sztukaterie i polichromie. Rozbudowano ponadto Kmitówkę, nadając jej obecny kształt. Do wschodniej ściany zamku dobudowana została bogato zdobiona kaplica.

F a z a 8 — około 1700 r.

Wykonano w tym czasie kilka drobnych remontów oraz przebudowano zachodnie skrzydło zamku, tworząc ol-

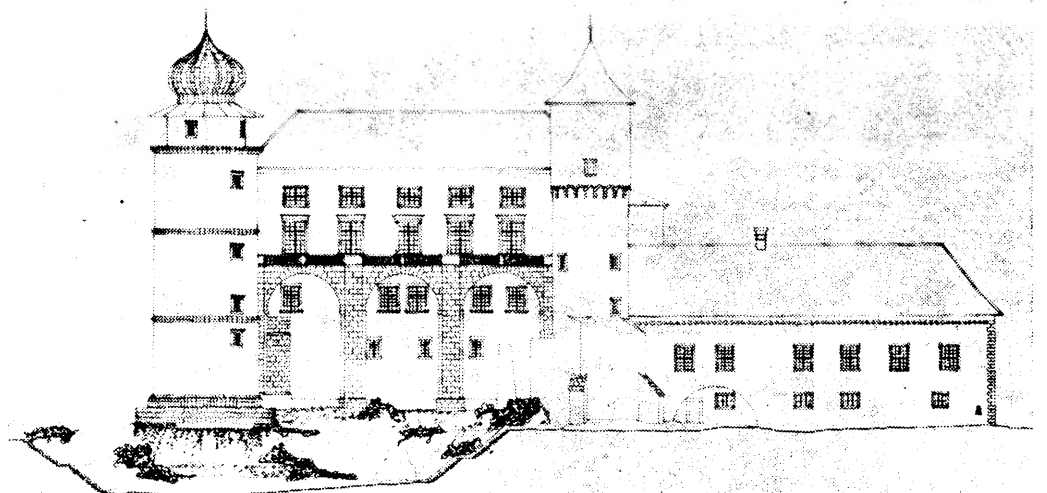
brzymią salę zwaną Rycerską. Dodano ponadto wsporną galerię na wysokości drugiego piętra, która wsparta na trzech łukach połączyła basztę Bony z południową basztą gotycką. Ujednolicono również gabaryty ryzalitów i baszt.

F a z a 9 — druga połowa XVIII w.

Przeprowadzony wówczas remont generalny polegał na wprowadzeniu stropów plafonowych i narzuceniu nowych tynków. Bryła zamku nie uległa zmianie w swoim zasadniczym kształcie. Zlikwidowano jedynie galerię.

5. Wiśnicz Nowy, rekonstrukcja galerii widokowej zachodniego skrzydła zamku i wykop rezerwatu archeologicznego; oprac. W. Niewal-da

5. Wiśnicz Nowy, reconstruction of the view gallery in the western wing of the castle and the excavation of an archaeological reserve

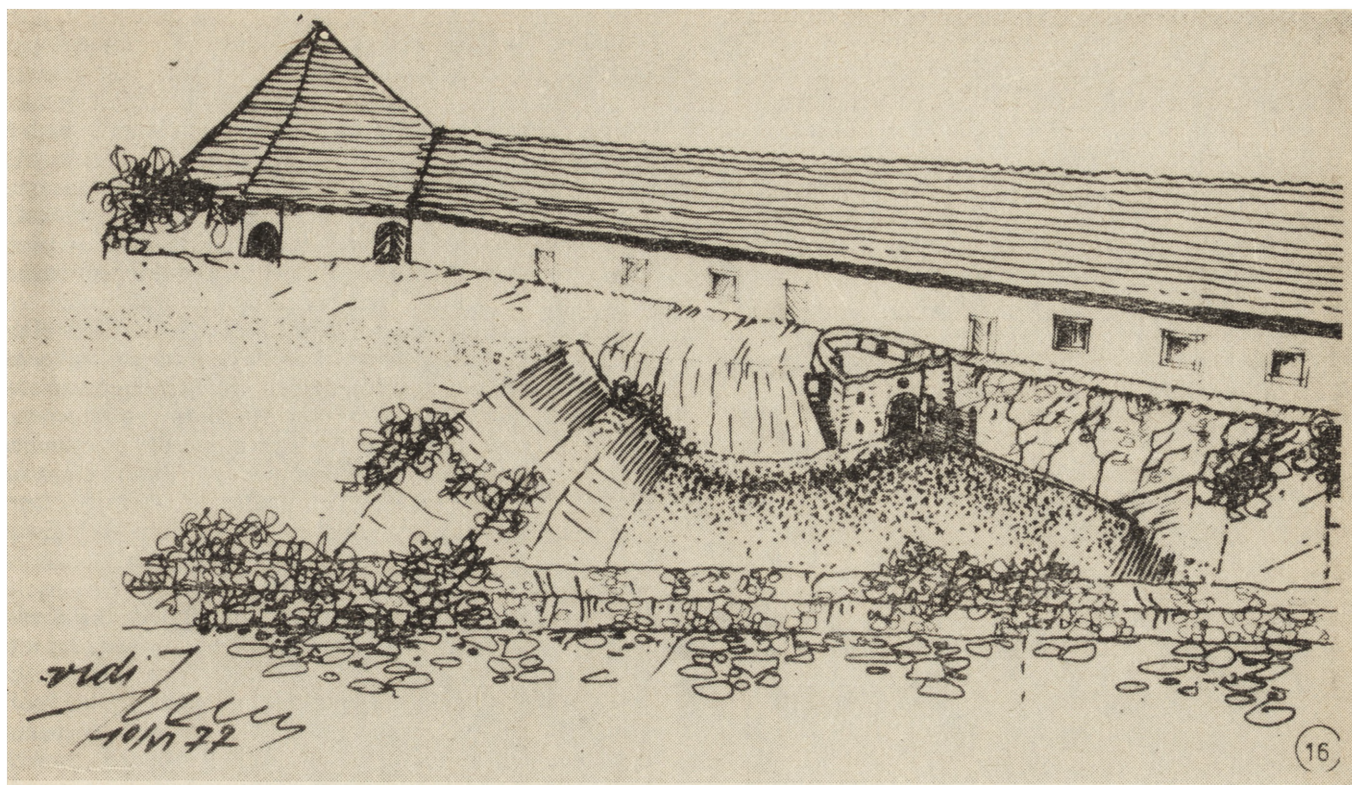

A

Przedstawiony wyżej skrótowo rozwój przestrzenny korpusu zamku można było odtworzyć głównie na podstawie badań architektonicznych. Wykopy archeologiczne założone na terenie dziedzińca wewnętrznego oraz przy murach zewnętrznych wykazały całkowity brak nawarstwień sprzed XVII w., co było rezultatem prac niwelacyjnych przeprowadzonych w trakcie barokowej przebudowy⁶. Dopiero poza wyniesieniem terenu, na którym posadowiony został zamek, odkryto doskonale zachowane wcześniejsze warstwy kulturowe oraz system obronny. Rozważania na temat umocnień obronnych otoczenia zamku należy rozpocząć od analizy topografii wzgórza, gdyż była ona tutaj głównym czynnikiem determinującym.

Na podstawie danych uzyskanych w wyniku badań archeologicznych można dokładnie określić jego pierwotny wygląd i prześledzić poczynania budowniczych, mające na celu polepszenie rzeźby terenu pod względem obronnym. W centralnej partii znajdowało się wypiętrzenie skalne o stromych zboczach, wznoszące się około 6 m ponad otoczenie, jedynie od strony południowej zbocze było bardziej łagodne. Wschodnia część wypiętrzenia zbudowana była z litej skały piaskowcowej, a pozostała ze zwietrzliny skalnej o złej konsystencji. Wartość najwyższego punktu wynosiła około 305 m n.p.m. W odległości 20 m, w kierunku zachodnim znajdowało się inne, znacznie mniejsze wypiętrzenie skalne, przykryte płaszczem zwietrzliny, którego strome zbocza opadały w stronę północną i północno-zachodnią. Było ono niższe od punktu kulminacyjnego o około 8 m. Wypiętrzenie przedzielał jar, którego dno opadało w kierunku pół-

⁶ E. Dworaczyński, *Wiśnicz — Zamek, pow. Bochnia. Wyniki badań archeologicznych*. Maszynopis w Archiwum PKZ, Kraków 1973.

B

6. Wiśnicz Nowy, projekt rezerwatu archeologicznego; oprac. W. Niewalda: A — rezerwat na tle całego obiektu; B — widok z tarasu przed zachodnią ścianą zamku

6. Wiśnicz Nowy, a plan of the archaeological reserve: A — reserve against the background of the entire object; B — view from the terrace in front of the western wall of the castle

nocno-zachodnim, a potem zachodnim. Wschodni skraj cypla zajmował rozległy garb, oddzielony od pozostałej części szerokim jarem opadającym w kierunku północnym. Maksymalna wysokość garbu wynosiła 300 m n.p.m. Inny garb znajdował się w kierunku południowo-zachodnim w dalszej odległości i był niższy od kulminacji cypla o kilkanaście metrów. Taka rzeźba terenu była jedną z głównych cech obronnych zamku. Miała ona ponadto decydujący wpływ na kształt linii obronnej budowanych później fortyfikacji.

W pierwszej fazie zamek pełnił funkcję strażnicy rycerskiej, strzegącej pobliskiego szlaku handlowego na Węgry. Badania archeologiczne nie dały jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy istniały w połowie XIV w. jakiegokolwiek umocnienia ziemne na przedpolu muru obronnego. Nie zachowały się również żadne ślady konstrukcji drewnianych. Dopiero w drugiej fazie, na przełomie XIV i XV w. zamek został otoczony fosą z wałem ziemnym od strony wschodniej, południowej i zachodniej, czyli tam, gdzie zbocza cypla były bardziej łagodne. Fosę wykuto w skałę w ten sposób, że połączyła oba jary, otaczające maksymalne wypiętrzenie od wschodu i zachodu. Rumosz skalny uzyskany w trakcie wybierania fosy użyto do budowy wału, który połączył z kolei oba sąsiednie garby. Zaadaptowano wtedy również plateau znajdujące się w północnej partii cypla dla celów gospodarczych, otaczając je częstokołem. Poza obrębem murów umocnienia miały charakter pierwszej linii obrony, a schronieniem ostatecznym była wieża. Powstanie wałów i podzamcza miało niewątpliwie związek z budową pala-

tium, w wyniku czego dawna strażnica uzyskała cechy skromnej, ale deskonale obronnej rezydencji gotyckiej, której właścicielem był Piotr (I) Kmita — wojewoda i starosta krakowski. Na początku XV w. droga dojazdowa do zamku prowadziła od Starego Wiśnicza, czyli od strony północnej, poprzez łagodne zbocze cypla i wzdłuż wału ziemnego od strony południowej i zachodniej, na teren podzamcza. Taki kierunek przebiegu drogi podyktowany był przede wszystkim względami obronnymi, gdyż cały jej odcinek od stóp cypla aż po szczyt można było kontrolować bezpośrednio z wału ziemnego.

Badania archeologiczne nie wykazały, aby w ciągu XV w. umocnienia ziemne na przedpolu uległy zmianie lub rozbudowie. Trzem kolejnym fazom rozwoju zamku gotyckiego towarzyszył również rozwój drewnianej zabudowy podzamcza, gdzie przeniesiona została całkowicie funkcja gospodarcza. Dopiero na przełomie wieków XV i XVI, w piątej fazie podjęto na przedpolu zamku prace budowlane zakrojone na szeroką skalę, w wyniku których znacznie został podwyższony wał ziemny, a na jego końcach — wschodnim i zachodnim, powstały kamienne budowle bramne. Brama zachodnia, zachowana obecnie do wysokości sklepienia drugiej kondygnacji, ma kształt podkowisty i jest zwrócona prostą ścianą w kierunku dziedzińca gospodarczego (podzamcza). W zewnętrznej, grubszej ścianie budowli znajdują się cztery strzelnice, z których jedna przeznaczona była na broń ciężką. Beczkowato sklepiona komora strzelnicza ma w sklepieniu kanał dla odprowadzania dymu prochowego. Otwór wjazdowy opatrzone półkolistym, lekko sfazowanym portalem styka się

bezpośrednio z zewnętrznym stokiem wału ziemnego, oblicowanego ciosami piaskowca. Od strony dziedzińca otwór przejazdowy, będący powtórzeniem bramy, zasłania od zewnątrz półkolista orylon. We wschodnim narożniku budowli znajduje się przylegająca do sieni sklepiona izba z okienkiem w kierunku północnym. Nad nią wydzielono podobne w planie pomieszczenie z otworem drzwiowym w ścianie południowej. Na poziomie drugiej kondygnacji, we wschodniej ścianie budowli bramnej znajduje się otwór drzwiowy prowadzący na niewielki taras na grzbiecie wału, z którego można było obserwować przedbramie lub zejść schodami do fosy. Trudno ustalić, czy budowla była kryta dachem. Można jedynie przypuszczać, iż wieńczył ją ganek, ograniczony od zewnątrz grzebieniem attyki, pełniący funkcję przedpiersia. Centralną część nakrywał prawdopodobnie daszek namiotowy.

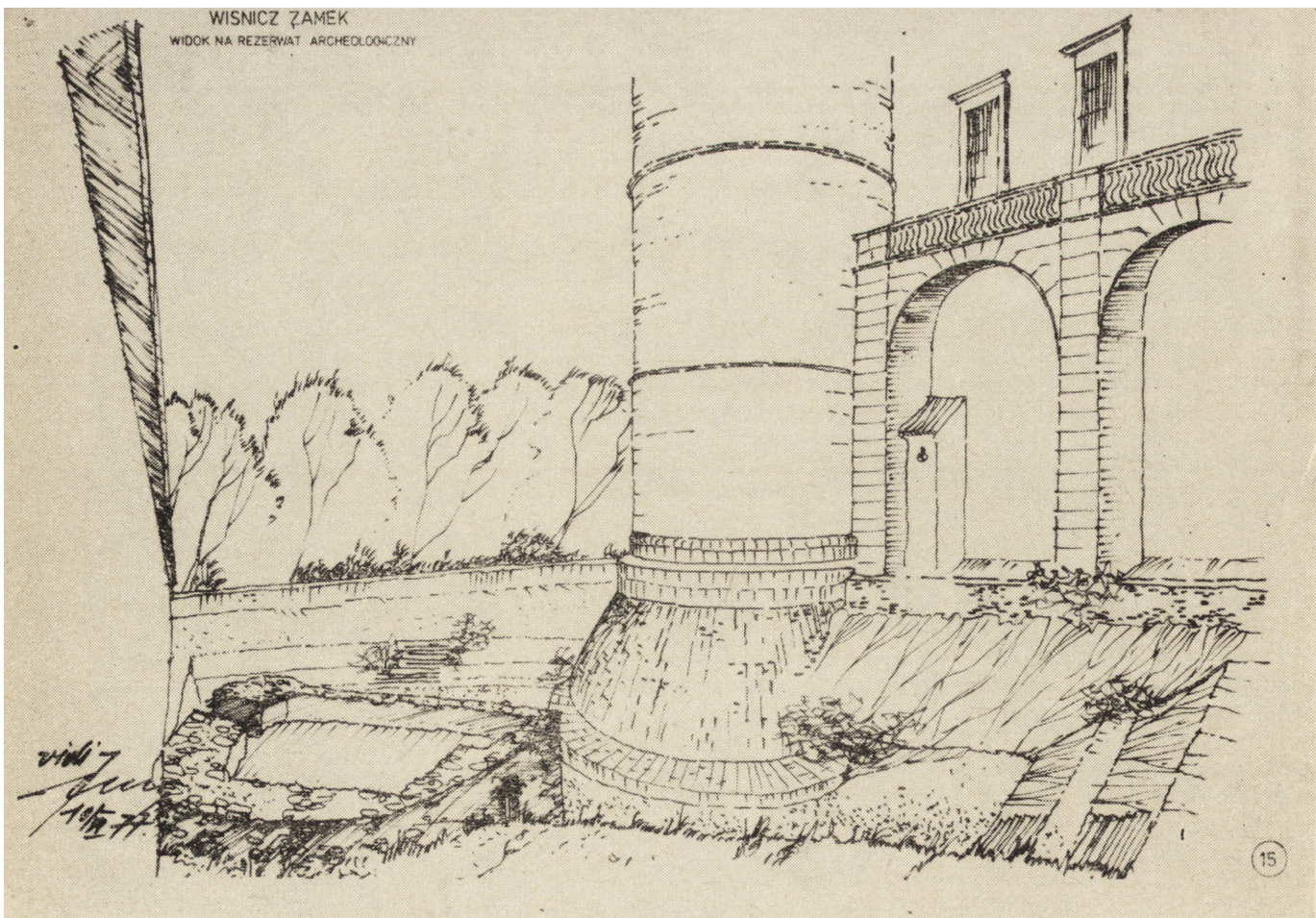
Brama północna, kończąca wał od strony wschodniej, ma narys bardzo wydłużonej podkowy, której zaokrąglona część ma trzy strzelnice na broń ręczną. Budowla zachowała się do wysokości sklepienia pierwszej kondygnacji. Dwa otwory bramne umieszczone we wschodniej, wydłużonej partii obramione są półkolistymi, szafowanymi portalami. Miejsce lokalizacji obu budynków nie było przypadkowe. Zostały one posadowione na wypiętrzeniach terenu znajdujących się w pobliżu kulminacyjnej części cypla, na skraju jarów pełniących funkcję rynien ściekowych dla wody deszczowej, która spływając z terenu całego podzamcza oblewała gliniaste stoki cypla i utrudniała podejście. Po przeciwległej stronie rynny

otaczającej budowlę północną odkryto jeszcze jeden, prostokątny w narysie obiekt o podobnym charakterze, połączony z bramą szczytą osłoniętą murem. Wał ziemny w miejscu styku z północną budowlą i szczytą jest oblicowany ciosami piaskowca. Na obecnym etapie badań trudno dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, w jaki sposób rozwiązano komunikację pomiędzy północnym kompleksem bramnym a bramą zachodnią oraz czy obiekty te funkcjonowały jednocześnie. Podjęta próba rekonstrukcji pasażu wjazdowego musi być udokumentowana wynikami uzupełniających badań archeologicznych.

W fazie piątej, kiedy to Wiśniczem władął Piotr (III) Kmita — marszałek wielki koronny, następują również zmiany znaczenia poszczególnych części zabudowań zamkowych. Z chwilą powstania ostatniego, północnego skrzydła korpusu zamku funkcja militarna przesunięta została w znacznym stopniu na przedpole, które stało się główną linią obrony. Pierścień umocnień otaczający korpus pełnił od tej pory funkcję „zamku dolnego”. Ewolucja systemu obronnego była wynikiem zmiany techniki walki i rozpowszechnienia artylerii.

W fazie szóstej, po pożarze który strawił budynki drewniane i palisadę, podjęto nową akcję budowlaną. Jej inicjatorem był ostatni z rodu Kmitów Piotr (IV), wojewoda krakowski, aktywny polityk i mecenas sztuki. Przekształcił on dotychczasowy pałac we wspaniałą rezydencję i ośrodek kultury renesansowej. Rozbudował także umocnienia, dodając nowe elementy murowane. Na przedpolu zamku, po jego południowej stronie powstała w tym czasie Kmitówka jako cekhauz. Był to piętrowy budy-

A

nek kamienny o planie prostokąta. Czołowa ściana Kmitówki była wysunięta częściowo przed wał ziemny, a tylna opierała się o stok fosy. Do wschodniej ściany budynku dobudowano niewielki kwadratowy obiekt z otwartym górnym tarasem. Nieco niższy taras przylegał do ściany zachodniej. Od czoła wzmacniał Kmitówkę prawdopodobnie ziemny taras ogniowy z przedpiersiem. Całe dzieło obronne skierowane było w stronę najbardziej łagodnego zbocza cypla. W miejscu palisady wzdłuż północnej granicy „zamku dolnego” wybudowano potężny mur obronny, dochodzący do narożnika północnej budowli bramnej. Częstokół zachowano jedynie na zachodnim skłonie cypla. W tym czasie skrócona została znacznie droga dojazdowa do zamku. Zachodnia budowla bramna utraciła swoją funkcję i służyła jako baszta artyleryjska. Obok prac budowlanych prowadzono również roboty ziemne, w wyniku których podniesiono poziom dawnego dziedzińca gospodarczego średnio o 1 m, zasypując błotnistą powierzchnię warstwą piasku.

W dalszej kolejności, na północnym skłonie garbu wschodniego powstał tzw. bastion uszaty, którego zadaniem była obrona bramy wjazdowej i kontrola drogi prowadzącej do zamku⁷.

Na początku XVII w. z chwilą budowy fortyfikacji bastionowych, prawie cały gotycko-renesansowy system obronny znalazł się w ich obrębie, na terenie tzw. dziedzińca zewnętrznego. Wykorzystano jedynie bastion usza-

ty i fragment muru obronnego. Pozostałe elementy „zamku dolnego” zostały częściowo rozebrane i zasypane warstwą ziemi i gruzu grubości kilku metrów lub wtopione w mury bastionów i kurtyn.

Odtworzony na podstawie badań kompleksowych obraz rozwoju zamku i fortyfikacji poszerzył pierwotne założenia projektowe. Wzbogacona znacznie wiedza o obiekcie zobowiązywała do ścisłego przestrzegania zasady zachowania w stanie nienaruszonym maksymalnej ilości substancji zabytkowej. Dotyczyło to przede wszystkim projektów branżowych, których realizacja wymaga ingerencji w głąb murów i ziemi. Zagadnienie to nie jest jednak tematem naszych rozważań. Będzie ono z pewnością dokładnie omówione w pracy podsumowującej działalność badawczą i konserwatorską na zamku w Wiśniczu. Najciekawszym problemem konserwatorskim było stworzenie koncepcji rozwiązania przestrzennego zachodniej części zabudowań zamkowych, w skład których wchodzi zachodnie skrzydło korpusu właściwego, zachodnia kurtyna oraz zawarta pomiędzy nimi część dziedzińca zewnętrznego. Odkryto tutaj elementy architektoniczne o wielkiej wartości ekspozycyjnej. Na zachodniej ścianie zamku zachowały się ślady wspianej galerii, wspartej na trzech arkadach i czterech masywnych słupach kamiennych, łączącej na wysokości drugiego piętra basztę Bony z południową basztą gotycką. Powstała ona najpewniej na przełomie wieków XVII i XVIII i była związana funkcjonalnie z dużą salą tzw. Rycerską. Galeria stanowiła doskonałe miejsce widokowe na miasteczko Nowy Wiśnicz i Beskid Wyspowy. Autorem projektu

⁷ Bastion taki ma swoją analogię na zamku w Starej Lubowni.

B

7. Wiśnicz Nowy, koncepcja rozwiązania przestrzennego zachodniej części zabudowań zamkowych; oprac. W. Niewalda: A — widok na rezerwat archeologiczny i galerię; B — widok od strony północno-zachodniej

7. Wiśnicz Nowy, a proposed land arrangement of the western part of castle's buildings: A — view on the archaeological reserve and gallery; B — view from the north-western side

wystroju zewnętrznego i wewnętrznego był działający w tym czasie Tylman z Gameren⁸.

Drugim elementem architektonicznym jest opisana wyżej budowla bramna, odkryta w trakcie badań archeologicznych przy kurtynie zachodniej. Pomimo, iż jest ona starsza od galerii o 200 lat i nie ma z nią żadnego związku funkcjonalnego, stanowi jednak ściśle ogniwo całości ekspozycji. Budowla bramna wraz z fragmentem wału ziemnego, fosy, palisady i bruku utwardzającego poziom użytkowy jest idealnym materiałem dla rezerwatu archeologicznego o charakterze unikatowym na skalę środkowoeuropejską. Aby „wydobyć” odkryte w ziemi relikwii architektury i uczytelnic ich proporcje, zaprojektowano usunięcie zasypiska z XVII w. na dużej przestrzeni zawartej pomiędzy zachodnią ścianą zamku a kurtyną. Najciekawsze wydaje się rozwiązanie amfiteatralne z trzema stopniami widokowymi: parterowym na poziomie bruku z XVI w., wyższym — na obecnym poziomie dziedzińca i najwyższym — na galerii. Z wysokości zrekonstruowanej galerii lub tarasu baszty Bony można będzie oglądać rezerwat jak z „lotu ptaka”, co pozwoli na dokładne prześledzenie planu eksponowanych obiektów obronnych na tle zachodniego stoku cypla. Na poziomach niższych widok zasłania kurtyna zachodnia, która odcina fortyfikacje gotycko-renaesansowe od otoczenia i utrudnia zrozumienie ich układu. Z kolei z poziomu najniższego będzie można właściwie ocenić pierwotne

⁸ Podobną galerię Tylman z Gameren wykonał na zachodniej ścianie pałacu w Baranowie i w pałacu Sandomierskim w Warszawie — W. Niewalda, *Wiśnicz Nowy — Zamek...*, s. 88.

⁹ W. Niewalda, *Projekt techniczno-roboczy galerii południowo-zachodniej (architektura)*. Archiwum PKZ, Kraków 1976.

¹⁰ Makiety wykonali: Mirosław Łuba i Ireneusz Pudełko, autorem projektu jest arch. Waldemar Niewalda, konsultacja: prof. dr Janusz Bogdanowski.

proporcje zamku, a w szczególności wyniosłych baszt. W pracach konserwatorskich przewiduje się rekonstrukcję zniszczonych fragmentów podziału wewnętrznego budowli bramnej, usunięcie zamurówki strzelnic i otworów wejściowych oraz zamknięcie jej od góry stropem. Wnętrze można wtedy wykorzystać jako salę ekspozycyjną i umieścić w niej oryginalne uzbrojenie. Przewiduje się również rekonstrukcję schodów prowadzących na taras ułożony z płyt kamiennych na grzbiecie wału, uzupełnienie ubytków muru tarasowego przy zachodniej ścianie zamku oraz bruku dziedzińca. Ponadto można odtworzyć palisadę, której dokładna linia przebiegu jest doskonale widoczna w postaci negatywów odkrytych na załomie terenu.

Realizacja przedstawionej tu koncepcji nie będzie oczywiście łatwa. Oprócz rekonstrukcji ubytków bardzo ważne jest także zabezpieczenie obiektów przed niszczącym działaniem wody deszczowej oraz utwardzenie stoków wykopu. Problemy te i wiele innych będą opracowane w projekcie techniczno-roboczym dla całego rezerwatu archeologicznego.

Do chwili obecnej koncepcja rozwiązania przestrzennego zachodniej partii zabudowań zamkowych została zrealizowana częściowo. Na podstawie zachowanych śladów zrekonstruowano galerię widokową oraz uzupełniono mury budowli bramnej⁹.

Wyniki badań kompleksowych, a w szczególności archeologicznych i architektonicznych, posłużyły także jako podstawa do projektu makiet obrazujących fazy rozwoju korpusu zamku i fortyfikacji¹⁰. Makiety te będą umieszczone w przyszłości w muzeum na zamku w Wiśniczu jako eksponaty o wybitnych walorach dydaktycznych.

mgr Eligiusz Dworaczynski
mgr Waldemar Niewalda
PP PKZ — Zakład w Tarnowie

THE EFFECT OF ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL STUDIES ON THE CONSERVATION OF THE CASTLE IN WIŚNICH ON THE BASIS OF SELECTED PROBLEMS

The castle in Nowy Wiśnicz is one of the most imposing architectural monuments in Little Poland. It is situated on the top of a wide elevation which is part of the Sub-Carpathian Hills. Castle buildings consist of the main part, i.e. the palace, and of surrounding bastion fortifications laid out on a regular pentagon. Apart from a harmonious form the castle boasts a rich decor of ingeniously made architectural details. The oldest mention of the castle dates back to the second half of the 14th century when a Jan Kmita left it in 1364 to his son. Since then until 1553 the castle was owned by the Kmitas, the most outstanding of whom was Piotr, the last of the line. In the years 1553—1593 the castle belonged to the Barzi family, who in turn sold it to Sebastian Lubomirski. His descendants were in possession of the castle till 1720. They were followed by the Potockis and the Zamoyskis. In 1901 the castle was bought by the Lubomirski Family Association and at present, as an example of national culture, it is under the protection of the State.

Ten years ago, with Professor Janusz Bogdanowski as the author, thorough complex investigations on the whole structure were undertaken and performed by specialistic laboratories of the State Enterprise for Conservation of Art. Research works covered three basic subjects: the proper part of the castle with Kmitówka (a „cekhauš”), bastion fortifications from the 18th century and Gothic-cum-Renaissance fortifications uncovered in the outer courtyard, the major part of which have been preserved till today. Their development and planned exposition made the core of the article. In the first stage, until 1400, the castle played a role of knight's watch-tower guarding the near travel route to Hungary. It consisted only of a stone tower and defensive walls laid out on the plane of a quadrangle.

In the second stage, at the early 15th century, the castle was surrounded by a moat and castle dikes (ramparts) from the east,

south and west. The area adjacent to the northern wall was encircled with a palisade forming the glacis. By the end of the 15th century, in the third and fourth stages, wooden buildings were erected at the foot of the castle. It was only in the fifth stage, at the beginning of the 16th century, that construction works were initiated in the foreground during which the rampart was heightened and end stone gates were put. The western gate has a form of a horseshoe and its straight wall looks at the homesteads lying at the foot of the castle. The western wall has four loop-holes, one of which is for heavy weapons. Apart from the vestibule, the interior of the building has two vaulted halls in two tiers. The north gate looks similar, but it is more elongated. In the rounded outer wall there are three loop-holes for small arms.

Gate openings of the two structures have semi-circular portals. The third rectangular gate building, linked with it by a wallcovered neck, was uncovered near to the northern gate. In the sixth stage (1515—1553) on the southern side of the castle's foreground a military „cekhauš”, known as Kmitówka, with two terraces on its side, was built. The front wall of the building was reinforced with earth. The palisade was partially replaced with defensive walls. Later on, on the northern slope of the elevation the so-called „big-eared” bastion was erected, whose task was to shield the gate and to control the road leading to the castle. In the beginning of the 17th century, when bastion fortifications were built, the earlier system of defence was partially pulled down and buried. The most interesting problem of conservation was to arrange western part of the view gallery, designed by Tylman von Gameren. Together with the archaeological reserve it constitutes the entity with great spectacular values. The reserve comprises the western gate building, part of the rampart adjacent to it including a terrace and stairs, a terrace brick-wall under the western part of the castle palisade and paving-stones in the 16th-century courtyard.